

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО

КОШЕЛЕНКО КАРІНА ВІТАЛІЇВНА

УДК 349.6

**ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ШКОДУ
НАВКОЛИШНЬОМУ ПРИРОДНОМУ СЕРЕДОВИЩУ
ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ І ЄС:
ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ**

12.00.06 «Земельне право; аграрне право; екологічне право;
природоресурсне право»

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Харків – 2019

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі екологічного права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник – доктор юридичних наук, професор **Гетьман Анатолій Павлович**, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, проректор з наукової роботи, заслужений діяч науки і техніки України, академік Національної академії правових наук України.

Офіційні опоненти:

– доктор юридичних наук, професор **Носік Володимир Васильович**, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, професор кафедри земельного та аграрного права;

– кандидат юридичних наук **Савчук Олена Олександрівна**, Науково-дослідний інститут правового забезпечення інноваційного розвитку Національної академії правових наук України, науковий співробітник.

Захист відбудеться 24 квітня 2019 р. о 13.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.086.04 в Національному юридичному університеті імені Ярослава Мудрого за адресою: 61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 70.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого за адресою: 61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 84-а.

Автореферат розіслано 22 березня 2019 р.

**Учений секретар
спеціалізованої вченої ради**

О.Р. Дашковська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Обґрунтування вибору теми дослідження. Серед глобальних проблем сучасності одне з центральних міст займає питання належного забезпечення охорони навколишнього природного середовища з урахуванням особливостей усієї багатоманітності його компонентів. Збереження природних ресурсів поряд із екологічним добробутом є визначальними факторами комфортності існування людства, забезпечення стійкості соціального і економічного розвитку.

Поняття шкоди навколишньому природному середовищу та юридичної відповідальності за таку шкоду на науковому рівні почало розроблятися порівняно недавно. Національне законодавство й міжнародні договори, які укладаються останнім часом, доводять, що юридична відповідальність за шкоду навколишньому природному середовищу відіграє все більш важливу роль в захисті навколишнього середовища.

Інтегрування країни до Європейського Союзу зумовлює необхідність змін у різноманітних сферах суспільного життя – культурній, політичній, соціальній, економічній тощо. Серед елементів механізму євроінтеграції юридична складова посідає центральне місце. Мета успішної інтеграції для свого досягнення потребує відповідного рівня узгодженості національної правової системи, ключовим елементом якої виступає система законодавства і практика його реалізації, і правової системи ЄС.

Належна охорона навколишнього природного середовища, висока якість його базових елементів становлять одну з базових цілей на сучасному етапі розвитку Європейського Союзу. Її досягнення має становити пріоритет у політиці кожної держави, яка прагне інтегруватися до ЄС і набути статус держави-члена.

В юридичній літературі різні аспекти юридичної відповідальності за шкоду навколишньому природному середовищу розглядалися у роботах відомих вітчизняних та зарубіжних вчених як в галузі екологічного права, так і в інших юридичних науках, зокрема, цивільного, адміністративного, кримінального права, зокрема, у роботах В. І. Андрейцева, Н. І. Андрусевича, Т. О. Басюк, І. В. Барчука, А. П. Гетьмана, І. В. Гопчак, В. К. Грищука, Є. М. Копиця, В. В. Костицького, Л. В. Лейби, В. І. Лозо, О. В. Лозо, М. М. Микієвича, Л. Д. Нечипорук, О. В. Сасова, М. І. Гарнавської, В. Я. Тація, Е. Є. Туліної, М. І. Хавронюка, В. І. Шатохи, Ю. С. Шемшущенка, Н. Я. Шпарик, А. М. Шульги, М. К. Черкашиної І. В. Яковюка та ін.

Названі роботи орієнтовані здебільшого на національну

правову систему України і не охоплювали у своєму предметі дослідження питання наближення екологічного права України у питаннях відповідальності за шкоду навколишньому природному середовищу до права ЄС.

Усе це зумовлює актуальність теми дослідження, яке присвячено порівняльно-правовій характеристиці юридичної відповідальності за шкоду навколишньому природному середовищу, що надасть можливість забезпечити гармонізацію законодавства України з правом ЄС в цій сфері правового регулювання.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертацію виконано на кафедрі екологічного права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого відповідно до цільових комплексних програм «Правове забезпечення реалізації політики держави на пріоритетних напрямках економічного розвитку та у сфері екологічної безпеки» (державна реєстрація № 0111U000962) і «Проблеми вдосконалення правового регулювання користування природними ресурсами та комплексами в Україні» (державна реєстрація № 0116U006161).

Тему дисертації затверджено вченою радою Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (протокол № 3 від 27.03.2015 р.).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертації є надання комплексної порівняльної характеристики інституту юридичної відповідальності за шкоду навколишньому природному середовищу в законодавстві України і ЄС. Для досягнення вказаної мети було поставлено такі завдання:

- дослідити доктринальні підходи до розуміння суті екологічного права як системи нормативного регулювання відносин між людьми та навколишнім природним середовищем;
- визначити теоретичні положення, які характеризують юридичну відповідальність як реакцію держави на порушення норм екологічного права;
- встановити зміст поняття «навколишнє природне середовище»;
- визначити поняття шкоди навколишньому природному середовищу та охарактеризувати її основні види;
- визначити види юридичної відповідальності за шкоду навколишньому природному середовищу;
- надати характеристику європейських і національних стандартів юридичної відповідальності за шкоду навколишньому природному середовищу;

- розкрити зміст зобов'язань України за Угодою про асоціацію з ЄС в сфері охорони навколишнього природного середовища;

- окреслити коло суб'єктів юридичної відповідальності за шкоду навколишньому природному середовищу за законодавством України і ЄС;

- визначити підстави юридичної відповідальності за шкоду навколишньому природному середовищу в Україні і в ЄС;

- охарактеризувати заходи юридичної відповідальності за шкоду навколишньому природному середовищу;

- визначити порядок притягнення до юридичної відповідальності за шкоду навколишньому природному середовищу.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що складаються у зв'язку зі правовою охороною навколишнього природного середовища і потребують удосконалення в контексті міжнародних і європейських стандартів правового регулювання.

Предметом дослідження є порівняльно-правова характеристика юридичної відповідальності за шкоду навколишньому природному середовищу за законодавством України і ЄС.

Методи дослідження. Відповідно до поставленої мети та завдань у роботі використано як загальнонаукові (діалектичний, системний, синергетичний, аналізу та синтезу, формально-логічний, інструментальний та ін.), так і спеціально-наукові методи (формально-юридичний, історико-правовий, порівняльно-правовий).

Діалектичний метод дозволив визначити стан, тенденції і перспективи розвитку інституту юридичної відповідальності за шкоду навколишньому природному середовищу у контексті правових стандартів ЄС. Системний метод було використано для аналізу екологічного законодавства України, а також правових документів Європейського Союзу з метою узагальнення наявного позитивного досвіду правового регулювання питань, пов'язаних із встановленням юридичної відповідальності за шкоду навколишньому природному середовищу. Формально-логічний метод застосовувався для виявлення зв'язків і суперечностей у понятійно-категоріальному апараті, що існує в теорії екологічного права, національному екологічному праві і праві ЄС з питань юридичної відповідальності за шкоду навколишньому природному середовищу. Метод аналізу та синтезу дав змогу дослідити теоретичні передумови формування інституту реформування екологічного законодавства в частині питань юридичної відповідальності за шкоду навколишньому природному середовищу. Конкретні пропозиції щодо оновлення системи національного екологічного законодавства України сформульовано

завдяки використанню методу правового моделювання. За допомогою історико-правового методу вивчалися становлення і розвиток правових основ реформування екологічного законодавства в Україні в контексті юридичної відповідальності за шкоду навколишньому природному середовищу, а порівняльно-правовий і формально-юридичний методи дозволили дослідити і порівняти нормативно-правові акти національного законодавства із європейськими стандартами правового регулювання.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що подана на захист робота є першим у вітчизняній еколого-правовій науці комплексним науковим порівняльно-правовим дослідженням з питань юридичної відповідальності за шкоду навколишньому природному середовищу у законодавстві України і ЄС. Основні теоретичні й практичні результати, які мають наукову новизну і виносяться на захист, конкретизуються у таких положеннях, висновках і рекомендаціях:

у перше:

- обґрунтовано пропозицію перейняти досвід ЄС в частині визначення механізму правового реагування на випадки завдання шкоди навколишньому природному середовищу, в основі якого вимога вироблення розумного і пропорційного діапазону варіантів виправлення ситуації, що включає в себе первісне відновлення та, у разі необхідності, додаткове і компенсаційне відновлення, оцінку різних варіантів й обрання найбільш оптимального на основі таких критеріїв: витрати на реалізацію; ступінь запобігання побічним ефектам; вигоди кожного варіанту; вірогідність успіху; час, необхідний за кожним із варіантів для відновлення ресурсів, яким завдано шкоду; ступінь відновлення; географічний зв'язок з пошкодженою ділянкою, якщо заходи вживаються в іншому місці. При цьому заздалегідь встановлена ієрархія критеріїв вибору варіантів відсутня;

- доведено, що відповідальність за шкоду навколишньому природному середовищу має розглядатись як самостійний різновид юридичної відповідальності через особливий характер відносин між державою і суб'єктами, які порушили норми екологічного права. Ці відносини виникають на підставі юридичних фактів, а саме юридичних діянь, які порушують вимоги екологічного права і завдають (або загрожують завдати) шкоду навколишньому середовищу, в результаті чого до правопорушника застосовується примус, ефективність якого забезпечується можливістю використання державного механізму. При цьому шкода виступає невід'ємним

елементом складу цього виду правопорушень;

- визначено, що специфічною ознакою юридичної відповідальності за шкоду навколишньому природному середовищу виступає її комплексний характер – як інститут екологічного права вона об'єднує в собі принципи і норми не тільки екологічного, але адміністративного, цивільного, трудового, кримінального права. При цьому особливим елементом є наявність майнової відповідальності;

- розкрито функції юридичної відповідальності за шкоду навколишньому природному середовищу – у механізмі правового регулювання цей інститут: 1) стимулює до дотримання принципів і норм екологічного права; 2) попереджає нові порушення у сфері охорони навколишнього природного середовища; 3) забезпечує відшкодування шкоди навколишньому середовищу, нанесеної протиправною поведінкою; 4) створює гарантія покарання осіб, винних у вчиненні неправомірного діяння;

- виділено основні правові позиції Суду Справедливості ЄС у спорах, пов'язаних із захистом навколишнього природного середовища;

- запропоновано взяти за основу правового регулювання підхід, за яким шкода навколишньому природному середовищу включає витрати на відновлення, заміну або придбання еквіваленту, зменшення вартості природного ресурсу між часом завдання шкоди й поновленням ресурсу, а також відшкодування розумних витрат на оцінку завданої шкоди. Для ресурсів, які мають об'єктивну економічну цінність, втрачена їх вартість визначається у розмірі зниження ринкової ціни. Щодо ресурсів, використання яких не є ринковим, відповідні показники розраховуються з використанням альтернативних методів. Шкода, яка підлягає відшкодуванню, – це витрати на відновлення природного об'єкта, якому її було завдано, до його базового стану («первісне відновлення»), а також витрати на «компенсаційне відновлення», яке включає витрати на відновлення або на збільшення ресурсів, необхідних для компенсації тимчасових витрат на відповідні послуги;

- обґрунтовано, що в механізмі визначення юридичної відповідальності за шкоду, завдану навколишньому природному середовищу, важливим етапом є ідентифікація природи, ступеня, а також просторового й часового масштабу такої шкоди, яка має дати відповіді на такі питання: чи була можливість у оператора заздалегідь виявити ризик негативного впливу на навколишнє природне середовище від його діяльності? Які місця існування, види природних ресурсів піддано найбільшому ризику нанесення шкоди? Чи є прями

докази нанесення шкоди? Яка природа потенційної шкоди (наприклад, смертність, втрата середовища проживання, скорочення населення, забруднення, яке обмежує виробничий потенціал місць проживання)? Наскільки просторово поширена потенційна шкода? Як довго може тривати пошкодження? Чи можливо, що шкода продовжиться в майбутньому?

- обґрунтовано, що позитивним обов'язком держав є забезпечення ефективного механізму притягнення суб'єктів господарювання до відповідальності за порушення у сфері охорони навколишнього природного середовища, а також у випадках, коли суб'єкти господарювання не запроваджують механізми оцінки ризиків від своєї діяльності для навколишнього середовища, здоров'я населення, екологічного благополуччя певної громади тощо;

удосконалено:

- поняття юридичної відповідальності, яка розглядається як обов'язок зазнати визначені у встановленому законом порядку негативні наслідки – майнового, особистісного чи організаційного характеру;

- розкриття принципу «забруднювач платить» та його ролі у праві ЄС: основу принципу становить вимога докласти максимуму можливих зусиль з метою запобігти або знизити шкоду навколишньому середовищу і за наявності можливості ліквідувати наслідки такої шкоди; обов'язок ліквідувати екологічно шкідливі наслідки несе забруднювач; витрати на оплату адміністративних заходів, спрямованих на усунення наслідків нанесеної шкоди, покладаються на забруднювача;

- обґрунтування висновку про те, що заходи юридичної відповідальності за шкоду навколишньому середовищу мають відповідати усім вимогам, які висуваються сучасним правом прав людини, коли йдеться про будь-яке обмеження права людини: вони мають бути передбачені законом (санкцією юридичної норми); їх застосування має відбуватися у порядку, який передбачено законом і який визначено наперед зрозумілим, доступним і наперед визначеним чином; санкція, яка становить зміст відповідальності, має бути пропорційною вчиненому порушенню, за яке вона встановлена; Застосування санкції повинно мати легітимну мету, тобто мету, яка відповідає цінностям демократичного суспільства;

набули подальшого розвитку:

- загальна ідея про те, що метою юридичної відповідальності будь-якого виду є забезпечення стимулів для добросовісної поведінки потенційними учасниками ситуації, яка створює загрозу порушення

встановлених правил поведінки, у тому числі тих, які стосуються забезпечення безпеки навколишнього природного середовища. Коли йдеться про юридичну відповідальність за шкоду навколишньому природному середовищу, то наявна тенденція поряд із названим вище призначенням надавати важливість також компенсаційній її функції. За такого підходу юридична відповідальність розглядається як інструмент, який відповідає вимогам принципу «забруднювач платить» і гарантує компенсацію жертвам забруднення;

- характеристика інституту юридичної відповідальності за шкоду навколишньому середовищу, серед ознак якого виділено: а) належність до інститутів матеріального права; б) використання переважно імперативного методу правового регулювання; в) відносна відокремленість і системний характер; г) складність структури, до якої входять відповідні субінститути юридичної відповідальності; д) публічний характер; е) координаційні і субординаційні складні взаємозв'язки;

- положення про те, що на сучасному етапі взаємодії України та ЄС термін «адаптація» законодавства України до законодавства ЄС є найбільш оптимальним і включає в себе заходи із уніфікації термінології, експертизи законопроектів на предмет відповідності *acquis communautaire*, реформування органів, які виконують функції екологічного управління, посилення міжнародної взаємодії.

Практичне значення одержаних результатів. Наукові положення, висновки, практичні пропозиції, сформульовані у дисертації, можуть бути застосовані:

- у науково-дослідницькій галузі – для дослідження окремих проблем визначення і встановлення юридичної відповідальності за шкоду навколишньому природному середовищу;

- у правотворчій діяльності – як теоретична основа при розробці і прийнятті законів, інших нормативно-правових актів, що визначають засоби юридичної відповідальності за шкоду навколишньому природному середовищу, а також їх гармонізації із правовими стандартами ЄС у цій сфері регулювання;

- у правозастосовній сфері – при узагальненні судової практики, наданні рекомендацій із застосування законодавства, що визначає засади юридичної відповідальності за шкоду навколишньому природному середовищу;

- у навчальному процесі – при підготовці, відповідних розділів підручників, у викладанні навчальних курсів, в науково-дослідницькій роботі студентів.

Апробація результатів дослідження. Результати дисертації

обговорювались на засіданнях кафедри екологічного права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Ключові положення роботи були представлені автором на Міжнародних науково-практичних конференціях «Сучасні правові системи світу в умовах глобалізації: реалії та перспективи» (Київ, 11-12 березня 2016 р.), «Актуальні питання розвитку права та законодавства: наукові дискусії» (Львів, 15-16 грудня 2017 р.), а також круглих столів «Екологічне право в системі міждисциплінарних зв'язків: методологічні засади» (Харків, 4 грудня 2015 р.), «Теоретичні та практичні аспекти реалізації екологічного, земельного, аграрного права в умовах сталого розвитку України» (Харків, 2 грудня 2016 р.), «Сучасний стан та перспективи розвитку екологічного, земельного й аграрного права в умовах євроінтеграції» (Харків, 8 грудня 2017 р.).

Публікації. Основні теоретичні положення й висновки, сформульовані в дослідженні, знайшли відображення в 11 наукових працях, у тому числі п'яти статтях у фахових наукових виданнях України, одній статті у науковому періодичному виданні іншої держави і п'ятьох тезах доповідей на наукових і науково-практичних конференціях.

Структура і обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, які включають в себе дев'ять підрозділів, а також висновків, списку використаних джерел (327 найменувань) і додатків. Загальний обсяг роботи становить 211 сторінок, з яких 168 сторінок основного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовується актуальність теми дисертації, визначаються її зв'язок з науковими планами та програмами, мета й задачі, об'єкт і предмет, методологія дослідження, новизна та практичне значення одержаних результатів, відомості про апробацію результатів роботи, публікації, структуру й обсяг дисертації.

У **розділі 1 «Інститут юридичної відповідальності за шкоду навколишньому природному середовищу: загальна характеристика»** визначено такі ключові для дослідження поняття як «соціальна відповідальність», «юридична відповідальність», «юридична відповідальність за шкоду навколишньому природному середовищу», «екологічне правопорушення» та ін. Окрему увагу приділено поняттю шкоди навколишньому природному середовищу та підходам до її визначення.

У *підрозділі 1.1 «Юридична відповідальність за шкоду*

навколишньому природному середовищу: поняття, суб'єкти та види» розкрито зміст поняття відповідальності шляхом виділення таких його складових: суб'єкт відповідальності (індивід або група), той, перед ким особа несе відповідальність (індивід, група або соціальний інститут), об'єкт відповідальності. Відзначено, що усі види соціальної відповідальності характеризуються певними спільними моментами: передумови відповідальності; цілі і функції; принципи відповідальності; санкції; здатність особи (суб'єкта відповідальності) усвідомлювати характер своїх дій, можливість керувати ними. Наведені ознаки є характерними і для юридичної відповідальності також, у тому числі для юридичної відповідальності за шкоду навколишньому природному середовищу.

У підрозділі 1.2 «Питання юридичної відповідальності за шкоду навколишньому природному середовищу у структурі предмета екологічного права» особливу увагу приділено сучасним тенденціям розвитку інституту юридичної відповідальності за шкоду навколишньому природному середовищу. Серед таких тенденцій відзначено як сформованих міжнародний стандарт правового регулювання позитивний обов'язок держави забезпечити ефективні механізми притягнення суб'єктів господарювання до відповідальності за екологічні порушення, а також у випадках, коли суб'єкти господарювання не запроваджують механізми оцінки ризиків від своєї діяльності для навколишнього середовища, здоров'я населення, екологічного благополуччя певної громади тощо. Для оцінки того, чи вжила всіх необхідних дій держава, ставляться такі питання: Чи включено до законодавства держави гарантії захисту і забезпечення права громадян на здорове навколишнє середовище, здоров'я, належні умови життя, що включає в себе також чисту воду, чисте повітря, наявність придатної до культивування землі? Чи наявні в державі закони про землеустрій, гарантії захисту прав громадян на землю, чи оцінюється вплив землекористування з боку господарюючих суб'єктів на права людини, у тому числі на стадії ліцензування тих чи інших видів господарської діяльності? Чи наявні в державі спеціально уповноважені органи, наділені інформацією про права людини у сфері охорони навколишнього середовища, взаємозв'язки між правами людини і екологічними наслідками господарської діяльності, чи проводиться для них спеціальне навчання з цих питань? Якщо таке правове регулювання наявне, то чи має держава ефективний механізм моніторингу виконання приписів такого законодавства? Чи наявні офіційно зафіксовані випадки притягнення суб'єктів господарювання до відповідальності за шкоду

природного середовищу? Зміст відповідей на поставлені питання дозволяє зробити висновок про належне або неналежне виконання державою її позитивних обов'язків у сфері захисту права людини на безпечне природне середовище.

У підрозділі 1.3 «Шкода навколишньому природному середовищу як фактична підстава юридичної відповідальності в екологічному праві» розкрито зміст юридичної і фактичної підстав притягнення до відповідальності за шкоду навколишньому природному середовищу, у тому числі за створення ризику завдання такої шкоди. Розглянуто міжнародні стандарти визначення правових моделей регулювання відносин у цій сфері.

У цьому аспекті відзначено, що на суб'єктів господарювання покладаються зобов'язання: 1) діяти у межах законів, правил, адміністративних практик у країнах, де вони працюють, з урахуванням відповідних міжнародних угод, принципів, цілей, стандартів і беручи до уваги необхідність захисту навколишнього середовища, громадського здоров'я, безпеки, і в цілому вести свою діяльність так, щоб забезпечити більш широку ціль стійкого розвитку; 2) створити і підтримувати систему екологічного управління, у тому числі: а) збирати й здійснювати оцінку адекватної і своєчасної інформації про стан навколишнього середовища, про вплив на нього їх діяльності; б) встановлювати вимірювані цілі і, де це можливо, цілі, спрямовані на покращення стану навколишнього середовища; с) здійснювати регулярний моніторинг і перевірку прогресу щодо наближення до поставлених цілей у сфері захисту навколишнього середовища, здоров'я і безпеки.

У розділі 2 «Юридична відповідальність у сфері охорони навколишнього природного середовища у європейському праві» надано характеристику правових стандартів регулювання відносин у сфері охорони навколишнього природного середовища, які діють на рівні Європейського Союзу. Особливу увагу приділено ролі практики Європейського Суду з прав людини, яка значно впливає на європейський правовий простір.

У підрозділі 2.1 «Актуалізація питання охорони навколишнього природного середовища у праві ЄС» підкреслено, що охорона навколишнього середовища є тією сферою, де повноваження розподілено між Європейським Союзом і державами-членами. При реалізації спільної компетенції важливого значення набуває принцип субсидіарності. Його роль полягає у встановленні ступеня втручання ЄС у вирішення питань регулювання відповідних сфер відносин на європейському, національному та / або місцевому рівнях. Діє

правило, відповідно до якого ЄС може втрутитися у вирішення відповідного питання, якщо зможе діяти більш ефективно, порівняно з державами-членами. Принцип пропорційності встановлює три базові критерії з метою визначення, чи є те чи інше втручання доцільними на європейському рівні: розглядуване питання має транснаціональні аспекти, що їх неможливо належно регулювати діями держав-членів; дії лише держав-членів чи брак дій Спільноти суперечать вимогам Договору чи іншим чином завдають значної шкоди інтересам держав-членів; - дії на рівні Спільноти мають чіткі переваги з огляду на масштаби чи результати цих дій порівняно з діями на рівні держав-членів.

У підрозділі 2.2 «Інститут юридичної відповідальності за шкоду навколишньому природному середовищу в праві Європейського Союзу» особливу увагу приділено Директиві ЄС про екологічну відповідальність, яка створила засади правового регулювання питань щодо притягнення до юридичної відповідальності за шкоду навколишньому природному середовищу на основі принципу «забруднювач платить». Головною метою такого правового регулювання є попередження й усунення шкоди навколишньому природному середовищу. Директива ЄС про екологічну відповідальність визначає типи ресурсів і завданої шкоди та / або ризику її завдання, які охоплюються сферою її дії; критерії вимірювання й оцінки шкоди навколишньому природному середовищу, вибору відповідних варіантів відновлення природних ресурсів; підходи для кількісної оцінки, відомі як методи еквівалентного аналізу.

У підрозділі 2.3 «Практика Європейського суду з прав людини з питань юридичної відповідальності за шкоду навколишньому природному середовищу» обґрунтовано висновок щодо позитивного зобов'язання держави криміналізувати найбільш серйозні дії, які негативно впливають на навколишнє середовище.

Держави мають знаходити справедливий баланс між правами людини і інтересами суспільства в цілому, а тому вони мають продемонструвати, що забезпечили низку процесуальних гарантій, які випливають зі змісту Конвенції про права людини і основоположні свободи. Перш за все, йдеться про обов'язок державних органів інформувати громадськість про ризики з метою надання можливості людям, які знаходяться у сфері дії тих чи інших екологічних загроз, оцінювати такі ризики і обирати варіанти дій для себе і для своєї сім'ї. Таке зобов'язання зазвичай доповнюється додатковим обов'язком забезпечувати доступ до інформації (наприклад, зробити доступною

можливість ознайомлюватися з екологічною оцінкою наукових досліджень, які проводяться державними інституціями або на їх замовлення у зв'язку зі здійсненням певних небезпечних видів діяльності).

У підрозділі 2.4 «Розвиток інституту юридичної відповідальності за шкоду навколишньому природному середовищу в праві України під впливом євроінтеграційних процесів» розкрито зміст основоположних для екологічної політики ЄС принципів – принципу перестороги; принципу профілактики; принципу відшкодування завданої навколишньому середовищу шкоди, принципу «забруднювач має платити».

Основу принципу «забруднювач платить» становить запобігання, зниження та за можливістю ліквідація шкоди або загрози завдання такої шкоди навколишньому середовищу. Витрати, пов'язані з ліквідацією наслідків, завданих екологічно шкідливим діянням, має нести забруднювач. Зміст принципу з часом суттєво розширився: тепер забруднювачі зобов'язані оплачувати адміністративні заходи, що вживаються органами влади у відповідь на забруднення.

Розділ 3 «Види юридичної відповідальності за шкоду навколишньому природному середовищу за правом України і ЄС: шляхи гармонізації» присвячено розкриттю основних видів юридичної відповідальності за шкоду навколишньому природному середовищу – кримінальної, адміністративної, дисциплінарної і цивільної – за правом України і ЄС з визначенням основних прогалин у правовому регулюванні на національному рівні.

У підрозділі 3.1 «Види юридичної відповідальності за шкоду навколишньому природному середовищу: загальна характеристика», окрім загальної характеристики основних видів юридичної відповідальності за шкоду навколишньому природному середовищу, відзначено особливості притягнення до відповідальності за екологічні правопорушення.

Констатовано, що усі способи заподіяння негативного впливу на довкілля можна поділити на: порушення встановлених правил стосовно конкретних об'єктів довкілля або невжиття відповідних заходів при ліквідації екологічного забруднення та забруднення природних об'єктів.

У підрозділі 3.2 «Юридична відповідальність за шкоду окремим видам природних ресурсів: порівняльно-правовий аспект» розкрито зміст правового регулювання питань юридичної відповідальності за шкоду навколишньому середовищу в Україні і в ЄС у сфері охорони земель і ландшафтів, охорони вод, охорони флори, фауни та

біорізноманіття, охорони атмосферного повітря, озонового шару, клімату.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення й вирішено наукове завдання, що полягає у наданні комплексної порівняльної характеристики інституту юридичної відповідальності за шкоду навколишньому природному середовищу в законодавстві України і ЄС. Проведене дослідження дало змогу сформулювати певні висновки і пропозиції.

1. Головна закономірність розвитку екологічного права в Україні сьогодні полягає в розширенні сфери його дії, деталізації багатьох правових вимог, виникненні нових об'єктів екологічного права. Нетривалий процес його розвитку екологічного права за умов незалежної України вказує на те, що розширення сфери правового регулювання є об'єктивним процесом, проблема суттєвого оновлення і вдосконалення екологічного законодавства набуває значної гостроти. Юридична відповідальність за шкоду навколишньому середовищу є ключовим аспектом удосконалення правового регулювання у сфері екологічних правовідносин.

2. Юридична відповідальність за шкоду навколишньому природному середовищу має всі ознаки, характерні для будь-якого різновиду юридичної відповідальності. В окремий різновид відповідальності її дозволяє віднести особливий характер відносин між державою і суб'єктами, які порушили норми екологічного права. Ці відносини виникають на підставі юридичних фактів, а саме юридичних діянь, які порушують вимоги екологічного права і завдають (або загрожують завдати) шкоду навколишньому природному середовищу, в результаті чого до правопорушника застосовується примус з використанням державного механізму.

3. Специфічною ознакою юридичної відповідальності за шкоду навколишньому природному середовищу також виступає її комплексний характер – цей інститут об'єднує в собі норми не тільки екологічного, але й цивільного, адміністративного, кримінального права тощо.

4. Держава є суб'єктом відповідальності у цій сфері за недотримання та порушення права кожного громадянина користуватися природними об'єктами права власності народу відповідно до закону (ст. 13 Конституції України); права кожного на безпечне для життя і здоров'я довкілля (ст. 50 Конституції України), права на відшкодування шкоди, заподіяної порушенням права на

безпечне для життя і здоров'я доквілля (ст. 50 Конституції України), права вільного доступу до інформації про стан доквілля та на її поширення (ст. 50 Конституції України).

5. Директива ЄС про екологічну відповідальність створила засади правового регулювання питань щодо притягнення до юридичної відповідальності за шкоду навколишньому природному середовищу на основі принципу «забруднювач платить». Головною метою такого правового регулювання є попередження й усунення шкоди навколишньому природному середовищу.

6. Директива ЄС про екологічну відповідальність визначає типи ресурсів і завданої шкоди та / або ризику її завдання, які охоплюються сферою її дії; критерії вимірювання й оцінки шкоди навколишньому природному середовищу, вибору відповідних варіантів відновлення природних ресурсів; підходи для кількісної оцінки, відомі як методи еквівалентного аналізу.

7. Відповідно до передбаченого правом ЄС механізму правового реагування на випадки завдання шкоди навколишньому природному середовищу кожного разу має вироблятися розумний і пропорційний діапазон варіантів виправлення ситуації, який складається з первісного відновлення та, у разі необхідності, додаткового відновлення, а також компенсаційного відновлення. Далі компетентний державний орган має оцінити різні варіанти й обрати найбільш оптимальний на основі таких критеріїв: витрати на реалізацію різних варіантів; ступінь запобігання побічних ефектів; вигоди кожного варіанту; вірогідність успіху кожного варіанту; час, який буде необхідним за кожним із варіантів для відновлення ресурсів, яким завдано шкоду; ступінь відновлення, яка досягається за кожним із варіантів; географічний зв'язок з пошкодженою ділянкою, якщо заходи вживаються в іншому місці. При цьому заздалегідь встановлена ієрархія критеріїв відбору варіантів відсутня.

8. Процес визначення, оцінки й вибору варіантів відновлення також відіграє важливу роль при визначенні ступеня відповідальності оператора. За загальним правилом, така відповідальність нічим не обмежена. Оскільки право ЄС не встановлює ліміт відповідальності для визначення того, в який момент витрати на відновлення стають необґрунтованими, врахування усіх перерахованих вище критеріїв при виборі оптимального варіанту відновлення має велике значення для потенційного суб'єкта відповідальності.

9. Право ЄС визначає шкоду навколишньому природному середовищу як вимірювану негативну зміну природного ресурса або вимірюване погіршення служби природних ресурсів, які можуть

знаходити прямий або непрямий прояв.

10. Здійснення первісної оцінки завданої навколишньому природному середовищу шкоди має включати такі етапи: 1) визначити норми права, які підлягають застосуванню до розглядуваного випадку; 2) описати сам випадок; 3) визначити, які дані, інформація щодо нього наявні; 4) визначити й описати природні ресурси, яким завдано шкоду; 5) визначити потенціальний характер, обсяг, проторову й часову ступінь нанесеної або очікуваної шкоди; 6) визначити, чи носить нанесена чи очікувана шкода транскордонний характер; 7) почати попереднє планування відновлювальних дій; 8) визначити відповідну шкалу оцінювання. Для виконання зазначених дій, як правило, виконується оперативна компіляція доступної інформації – огляд літератури, огляд інтернет-сайтів, баз даних, звітів, залучення думки експертів і консультантів тощо.

11. На етапі попередньої оцінки може бути необхідним виявити широкий набір потенційних негативних наслідків, а не ризикувати надмірно, обмежуючи потенційні наслідки інциденту. При визначенні характеру інциденту аналітики повинні визначити ті характеристики, які можуть вплинути на характер і ступінь можливих несприятливих наслідків, а також допоможуть в ухваленні рішень щодо виправлення ситуації. Типи даних та інформації, які можуть бути зібрані в ході первісної оцінки, включають: докладний опис інциденту; його час і тривалість; конкретний характер хімічних, фізичних або біологічних факторів, пов'язаних з інцидентом; погодні умови; будь-які дії з реагування на надзвичайні ситуації, які вже були виконані; відображення, відстеження, відео і фото зображення (наземні, повітряні або супутникові знімки, якщо необхідно) інциденту, викиду або розливу; зразки матеріалів, які можуть розсіюватися, деградувати, денатурувати тощо; ідентифікація та перерахування людей, потенційно зачеплених інцидентом; дані про фізичні, біологічні або хімічні якості природних ресурсів, яким завдано шкоду.

12. Для подальшого вирішення питання про притягнення до юридичної відповідальності за шкоду, завдану навколишньому природному середовищу, важливим етапом є ідентифікація природи, ступеня і просторового і часового масштабу такої шкоди. Первісна оцінка повинна включати попередню ідентифікацію потенційного характеру, ступеня і просторового і часового масштабу шкоди, завданої навколишньому природному середовищу або такої, завдання якої очікується. Ця оцінка може включати прямі спостереження (наприклад, фізичні наслідки, загибель риб, хімічні витoki тощо), описи аналогічних ситуацій, в яких була охарактеризована шкода,

інтерв'ю з респондентами, приєднання супутникових або інших зображень дистанційного зондування, порівняння хімічних концентрацій з порогоми токсичності і просте моделювання. Попередня оцінка повинна дати відповідь на такі питання: чи була можливість у оператора заздалегідь виявити ризик негативного впливу на навколишнє природне середовище від його діяльності? Які місця існування, види природних ресурсів піддано найбільшому ризику нанесення шкоди? Чи є прямі докази нанесення шкоди? Яка природа потенційної шкоди (наприклад, смертність, втрата середовища проживання, скорочення населення, забруднення, яке обмежує виробничий потенціал місць проживання)? Наскільки просторово поширена потенційна шкода? Як довго може тривати пошкодження? Чи можливо, що шкода продовжиться в майбутньому?

13. Політика Європейського Союзу та стратегія управління довкіллям, зокрема природними водами, прагне до досягнення стійкості у водогосподарській галузі на території держав-членів. У сфері водної політики обов'язковою для виконання усіма членами ЄС та рекомендованою для кандидатів є Водна Рамкова Директива, яка була прийнята 23 жовтня 2000 року на спільному засіданні Європейського парламенту та Європейської Ради. Вона встановлює цілі охорони води у XXI столітті: покращення природного середовища, забезпечення відтворення вод та недопущення їх забруднення, управління водними ресурсами за басейновим принципом, раціональне використання водних ресурсів. Положення Водної Рамкової директиви щодо відповідальності за порушення водного законодавства відображено певною мірою у главі 23 Водного кодексу України.

14. Якісна і кількісна охорона водних ресурсів є найстаршою і найбільш розвинутою формою охорони довкілля у країнах Європейського Союзу. У законодавстві ЄС контроль за якістю води (призначеної для споживання населенням), визначено одним із основних інструментів регулювання правовідносин в сфері питної води та питного водопостачання. Важливу увагу ЄС приділяє відповідальності за забруднення морських вод, а тому прийняте Рішення № 2850/2000/ЄС Європейського Парламенту та Ради Європи від 20 грудня 2000 року про запровадження Рамкової угоди щодо співпраці при випадковому або навмисному забрудненні моря. Рішенням Ради 2002/762/ЄС від 19 вересня 2002 р. державам-членам було дозволено підписувати, ратифікувати або приєднуватися до Міжнародної Конвенції з цивільної відповідальності за шкоду, спричинену в наслідок забруднення нафтою 2001 року.

15. Питання юридичної відповідальності у сфері атмосферного повітря, озонового шару та клімату є нагальним для внутрішньої політики будь-якої держави. ЄС як наднаціональне утворення намагається створювати правову базу для ефективного регулювання та застосування відповідних заходів задля охорони атмосферного повітря. Діяльність великої кількості підприємств, небезпечне поводження з відходами зумовлюють негативні зміни у кліматі, озонового шару, а тому необхідним є рішучі методи запобігання цьому.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

Наукові публікації, у яких відображено основні результати дисертації:

1. Кошеленко К. В. Юридична відповідальність за шкоду навколишньому природному середовищу: загальне поняття. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2016. № 1. С. 109-112.

2. Koshelenko K. V. Legal Liability as a Tool For Ensuring Right To Safe Environmental Environment. *Znanstvena misel (Словенія)*. 2017. № 13. Vol. 2. P. 30-37.

3. Кошеленко К. В. Юридична відповідальність за шкоду навколишньому природному середовищу як елемент механізму захисту права на безпечне навколишнє природне середовище. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2017. Випуск 47. Том 2. С. 74-77.

4. Кошеленко К. В. Юридична відповідальність у сфері правового регулювання охорони атмосферного повітря, озонового шару, клімату. *Право та державне управління*. 2018. № 2 (31). Том 1. С. 93-98.

5. Кошеленко К. В. Інститут юридичної відповідальності за шкоду навколишньому природному середовищу в екологічному праві України. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Юридичні науки*. 2018. Випуск 3. Том 2. С. 15-19.

6. Кошеленко К. В. Юридична відповідальність у сфері правової охорони вод. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2018. Випуск 51. Том 1. С. 164-166.

Публікації, які відображають апробацію результатів дисертації:

7. Кошеленко К. В. Юридична відповідальність за шкоду навколишньому природному середовищу: завдання гармонізації права України і ЄС. *Екологічне право в системі міждисциплінарних*

зв'язків: *методологічні засади* : матеріали «круглого столу» (Харків, 4 груд. 2015 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Х. : Право, 2015. С. 227-229.

8. Кошеленко К. В. Правові позиції Суду ЄС щодо юридичної відповідальності за шкоду навколишньому природному середовищу. Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні правові системи світу в умовах глобалізації: реалії та перспективи» (Київ, 11-12 березня 2016 року). С. 90-92.

9. Кошеленко К. В. Відповідальність за порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища: огляд судової практики. *Теоретичні та практичні аспекти реалізації екологічного, земельного, аграрного права в умовах сталого розвитку України* : матеріали «круглого столу» (Харків, 2 груд. 2016 р.) / М-во освіти і науки України. Харків : Право, 2016. С. 278-280.

10. Кошеленко К. В. Екологічна відповідальність за шкоду навколишньому природному середовищу: шляхи гармонізації законодавства України і права ЄС. *Сучасний стан та перспективи розвитку екологічного, земельного й аграрного права в умовах євроінтеграції* : матеріали "кругл. столу" (Харків, 8 груд. 2017 р.) / М-во освіти і науки України, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2017. С. 285-287.

11. Кошеленко К. В. Зобов'язання України за Угодою про асоціацію з ЄС в сфері охорони навколишнього природного середовища. *Актуальні питання розвитку права та законодавства: наукові дискусії*: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Львів, 15–16 грудня 2017 р. Львів: Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив», 2017. Ч. 2. С. 119-121.

АНОТАЦІЯ

Кошеленко К. В. Юридична відповідальність за шкоду навколишньому природному середовищу за законодавством України і ЄС: порівняльно-правовий аспект. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.06 «Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право». – Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти і науки України, Харків, 2019.

У дисертації надано комплексну порівняльну характеристику інституту юридичної відповідальності за шкоду навколишньому природному середовищу в законодавстві України і Європейського

Союзу.

Запропоновано взяти за основу правового регулювання підхід, за яким шкода навколишньому природному середовищу включає витрати на відновлення, заміну або придбання еквіваленту, зменшення вартості природного ресурсу між часом завдання шкоди й поновленням ресурсу, а також відшкодування розумних витрат на оцінку завданої шкоди. Для ресурсів, які мають об'єктивну економічну цінність, втрачена їх вартість визначається у розмірі зниження ринкової ціни. Щодо ресурсів, використання яких не є ринковим, відповідні показники розраховуються з використанням альтернативних методів. Шкода, яка підлягає відшкодуванню, – це витрати на відновлення природного об'єкта, якому її було завдано, до його базового стану («первісне відновлення»), а також витрати на «компенсаційне відновлення», яке включає витрати на відновлення або на збільшення ресурсів, необхідних для компенсації тимчасових витрат на відповідні послуги.

Особливу увагу приділено тому, що позитивним обов'язком держав є забезпечення ефективного механізму притягнення суб'єктів господарювання до відповідальності за порушення у сфері охорони навколишнього природного середовища, а також у випадках, коли суб'єкти господарювання не запроваджують механізми оцінки ризиків від своєї діяльності для навколишнього середовища, здоров'я населення, екологічного благополуччя певної громади тощо.

Ключові слова: охорона навколишнього природного середовища, юридична відповідальність за шкоду навколишньому природному середовищу, принцип «забруднювач платить», відповідальність за шкоду навколишньому природному середовищу за правом України, відповідальність за шкоду навколишньому природному середовищу за правом ЄС.

АННОТАЦИЯ

Кошеленко К. В. Юридическая ответственность за вред окружающей среде согласно законодательству Украины и ЕС: сравнительно-правовой аспект. – Квалификационная научная работа на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.06 «Земельное право; аграрное право; экологическое право; природоресурсное право». – Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, Министерство образования и науки Украины, Харьков, 2019.

В диссертации дана комплексная сравнительная характеристика

института юридической ответственности за вред окружающей природной среде согласно законодательству Украины и Европейского Союза.

Предложено взять за основу правового регулирования подход, согласно которому вред окружающей среде, включая затраты на восстановление, замену или приобретение эквивалента, уменьшение стоимости природного ресурса между временем нанесения вреда и возобновлением ресурса, а также возмещения разумных расходов на оценку ущерба, ложится на лицо, причинившее ущерб.

Особое внимание уделено тому, что позитивным обязательством государств в сфере прав человека является обеспечение эффективного механизма привлечения субъектов хозяйствования к ответственности за нарушения в сфере охраны окружающей природной среды, а также в случаях, когда субъекты хозяйствования не вводят механизмы оценки рисков от своей деятельности для окружающей среды, здоровья населения, экологического благополучия определенной общины.

Ключевые слова: охрана окружающей среды, юридическая ответственность за вред окружающей среде, принцип «загрязнитель платит», ответственность за вред окружающей среде согласно праву Украины, ответственность за вред окружающей среде согласно праву ЕС.

SUMMARY

Koshelenko K. V. Legal liability for damage to the natural environment under the legislation of Ukraine and the EU: the comparative legal aspect. – Qualification scientific work on the rights of manuscript.

The thesis for obtaining the scientific degree of Candidate of Legal Sciences, specialty 12.00.06 «Land Law; Agrarian Law; Ecological Law; Natural Resources Law». – Yaroslav Mudriy National Law University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kharkiv, 2019.

The dissertation provides a comprehensive comparative description of the institute of legal responsibility for damage to the natural environment in the legislation of Ukraine and the European Union. It was emphasized that the main regularity of the development of environmental law in Ukraine today is to expand its sphere of action, to elaborate many legal requirements, and to create new objects of environmental law. The intolerable process of its development of environmental law in the context of independent Ukraine indicates that the expansion of the field of legal regulation is an objective process, the problem of substantial updating and

improvement of environmental legislation is becoming acute. Legal liability for damage to the environment is a key aspect of improving legal regulation in the field of environmental legal relations.

The author substantiates the proposal to adopt the EU experience in determining the mechanism of legal response to cases of damage to the environment, based on which the requirement to develop a reasonable and proportional range of options for remedying the situation, including initial recovery and, if necessary, additional and compensatory restoration, evaluation of different options and selection of the most optimal based on the following criteria: the cost of implementation; degree of prevention of side effects; the benefits of each option; probability of success; time required for each of the options to recover damaged resources; degree of recovery; geographical connection with the damaged site if measures are taken elsewhere. At the same time, the previously established hierarchy of criteria for the choice of options is absent.

It is proved that the responsibility for damage to the environment should be considered as an independent form of legal responsibility because of the special nature of relations between the state and the entities that violated the norms of environmental law. These relations arise on the basis of legal facts, namely, legal acts that violate the requirements of environmental law and cause (or threaten to cause) harm to the environment, resulting in the coercive imposed on the offender, the effectiveness of which is ensured by the possibility of using the state machinery. At the same time, the damage is an integral part of this type of offense. It is determined that the specific feature of legal responsibility for damage to the environment is its complex nature - as an institute of environmental law, it combines the principles and norms of not only ecological but administrative, civil, labor, criminal law. In this case, a special feature is the possession of property liability.

The study reveals the functions of legal liability for damage to the environment. It is noted that in the mechanism of legal regulation this institute: 1) stimulates compliance with the principles and norms of environmental law; 2) warns of new violations in the field of environmental protection; 3) provide compensation for damage to the environment caused by illegal behavior; 4) creates a guarantee of the punishment of persons guilty of committing an unlawful act.

The author proposes to take as a basis of legal regulation the approach by which harm to the environment includes the costs of restoring, replacing or acquiring the equivalent, reducing the cost of natural resources between the time damage and renewal of the resource, as well as the reimbursement of reasonable costs to assess the damage. For resources that

have objective economic value, their lost value is determined by the size of the decline in market prices. For resources that are not marketable, the relevant indicators are calculated using alternative methods. The damage to be compensated is the cost of restoring the natural object to which it was inflicted to its base state ("initial recovery"), as well as the cost of "compensatory recovery", which includes the cost of recovery or increase of resources, required to compensate for the temporary costs of the respective services.

It is substantiated that in the mechanism of determination of legal liability for harm caused to the environment the important step is the identification of the nature, degree, as well as the spatial and temporal scale of such damage, which should answer the following questions: was it possible for the operator to identify in advance the risk of negative impact on the environment from its activities? What habitats, types of natural resources are most at risk of harm? Are there any direct evidence of harm? What is the nature of potential harm (eg mortality, habitat loss, population decline, pollution, which limits the production potential of habitats)? How much potential damage is spatially distributed? How long can damage last? Is it possible that the damage will continue in the future?

It is noted that after the entry into force of the Lisbon Treaty, the whole system of protection of basic human rights at the European level was strengthened by the provisions of Art. 6 of the Treaty, which made the Charter fundamental rights mandatory, including the rights protected by the ECHR, as well as constitutional traditions common to the Member States. The notion of "environment" is never mentioned in the text of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. Moreover, its text does not present the concept of the right to a healthy environment. Similarly, the Convention does not determine whether a person has the right to a healthy environment. However, the ECtHR has developed a practice according to which "environmental pollution can negatively affect the private and family life of a person."

Key words: environmental protection, legal liability for damage to the natural environment, the principle of "polluter pays", liability for damage to the environment under the law of Ukraine, the responsibility for the damage to the environment under the EU law.

Відповідальний за випуск
кандидат юридичних наук, доцент
В. В. Шеховцов

Підписано до друку 12.03.2019 р. Формат 60х90/16
Папір офсетний. Віддруковано на ризографі.
Ум. друк. арк. 0,7. Обл.-вид. арк. 0,9.
Тираж 100 прим. Зам. № 599.

Друкарня
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
Україна, 61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77